

Союзтарны таныхтапчатхан синтаксис теелістері. Союз сөстері

Союзтар ікі пасха ондайлығ синтаксической теелістерні таныхтапчалар: **тиңни** паза теести.

1. **Тиңни союзтар** (*паза, че, тізең, алай, алай ба, пірде, пірееде, нимезе, анаң, таң*) палғалыстырчалар:

а) чоохтағның төөй членнерін: *Хозанах тұлғүні алай кизілернің харагынаң чазынған* (Нымахтаң)

б) хадыл чоохтағның чардыхтарын: *Суғ түбі көдіріл килген, анаң оттар прай хыринаң тыгылыс сыхханнар* (НТ)

Сағыс хоостыра палғалыстығ олаңай чоохтағлар, тиңни союзтар полызиинаң палғалызып, тиңни хадыл чоохтағлар пүдірчелер.

Тузазы хоостыра тиңни союзтар үс пөлікке чарылчалар: **пірігіс, пөліс, тоғырлас.**

Пірігіс союз санастырыс тузалығ полча (*паза, паза ... паза*): *Чит ооллар, күрезип, сегіріп, чүгүріп паза футбол, волейбол ойнап, күстерін, устарын, сүмелерін салып, марыгласханнар. Прай чахайахтар ам даа иртенгі салымдалар паза ам даа сөрөн арыгының киизінең тынчатхан осхастар* (КН).

Пірігіс союзтың тузазында **анаң** наречие киректелче, ол действиелернің соон сүрістіре иртчеткенін көзітче: *Апсагас наа көгенек кизібіскен, анаң көріндес хырина настыр парып, сазың ікі чара таран салған* (СЧ).

Тоғырлас союзтарны тоғыр полчатхан, киліспинчеткен, пасхалалчатхан теелістерні таныхтапчалар (*че, тізең, а, андағ полбаза, иди полбаза, андағ даа*

полза):

*Азагы чогул, **че** чүгүрче.*

*Хус нимес, **че** ханаттыг.*

*Аң нимес, **че** хузурухтыг (Тапчаң нымах);*

*Пар-чох күзімні салып, хыйа сегірібіскем, аба, **тізең**, ол ікі ағастың ортызына хыстыл чөрібіскен (МК); Че ол ізенген: Сабис сарнахтан чөрібіскен чылгыны пазорлапча, хоргыстыг ниме пір дее чогул. **Андаг полбаза**, Сабис хайди даа пабазын усхурурчыг (НД).*

А — орыс тілінең алынған союз, чиит писательлернің прозведениелерінде удаа тоғас сыхты.

*Удаа **а, че** союзтар **тізең** союзнаң пірге тузаланылчалар: *Кічіг пала хызыл иирде ылгап тохтабинчатса, **а** ибде, **тізең**, пасха кізілер полза, иб ээзі оларны, наныңар тіп, ибдең сыгарча (ЕА). Мин хара кічігдең сыгара пайлардаң тогыр күрескем, **че** син, **тізең**, миніок пай тіп сөклепчезің (МК).**

Пөліс союзтары действиелернің, явлениелернің, пірсі пірсінең алызып, хати-хати иртіпчеткенін, алай оларның піреезі ле таллалчатханын, алай алыстыра иртірілчеткенін таныхтапчалар (**алай, алай ... алай, алай ба, алай ба ... алай ба, пірде, пірде ... пірде, ниме зе**): *Пірде адай ярхылабысча, **пірде петух тапси түсче (СК); Чоо ізіг күннер турча, алай ба** кинетін чүзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чили, урып-урып парыбысча (НД).*

Пөліс союзтың тузазында пірееде наречие киректелче: **Пірееде** *ағас аразында үгү табызы истіл парча, **пірееде** пүүр улып сыхча.*

2. **Теести союзтар** мындаг теелістерні таныхтапчалар:

1) **сылтаг** хоза чоохтағны палғалыстырчалар (**аннаңар, аның үчүн**): *Я, күстенген кізі үгренип алча, **аннаңар** оларны махтирға ла халча (ХЧ). Син настых кізізің, **аннаңар** пүдірігдең пасха идер ниме парох, мал, чазы тогыстары, кізілер (СЧ). Анда хар тың халын чаапча, ол хар чайгызын тооза хайыл полбинча, **аның даа үчүн** олар, хақан даа көрзең, ах ла пулутха төөй;*

2) молчас хоза чоохтағны піріктірче (*сынап*): *Сынап, оолғаннар арыздаң ирте айланзалар, ызоларға парарлар (НТ)*;

3) *тін* теести союз пөгін хоза чоохтағны піріктірче: *Хараамны төбін тутчам, ізіг частар сірлезе түспезіннер тін.*

Союзтар паза союз сөстері

Теести союзтарның функциязын удаа союз сөстері толдырчалар.

Союз сөстері — ол хоза чоохтағларны палғалыстырарға киректелчеткен пос алынча сөстер. Союз сөстері полып өнінде тееліс местоимениелері киректелчелер: *кем, ниме, хайдаг, хақан, хайдар, хайдаң, хайзы, нога, нинче.*

Союз сөстері, ол-пу сурыға нандырып, чоохтағның члені полчалар, анынаң олар сын союзтардаң пасхалалчалар: *Ам даа истіг сағысха кир полар чоғылбын, хайди пірсінде мында сала-саладаң на абаа талаттырбаам (МК); Күн хыйыс парған полған, хақан Сагдай Оглах тағларның пөзиинең харап турганда (НД); Кем көп хығырча, о көп ниме пілче.*

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Пастап төй членніг чоохтағларны, анаң хадыл чоохтағның чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтыг чоохтағларны табыңар.

1. Аңчы мылтых атыбысхан, паза харағат чіп чөрген аба харах-хулах чох тайғазар ойлабысхан. 2. Пөзік тағлар паза хойығ ағастар арали толғалып ахча Төө суғ. 3. Часхы пасталча, паза ағастар пүрлері чарылчалар. 4. Иирде мин книга хығырғам паза телевизор көргем. 5. Пустар хайыл парғаннар, че хар ам даа чаапча. 6. Пірде хар тоолапча, пірде наңмыр чаап сыхча.

2. Пирілген чоохтағларда союзтарны табыңар. Олар төй членнерні алай чоохтағларны палғалыстырчалар ба? Чарыдыңар.

Часхының чалахай күні турча. Танычах оң-пазы тадылығ чыстар ағылча

паза чалбах чазыда хусхачахтарның үннері истілче. Пірееде парчыхтар хурт-хоос теер чөрчелер пірееде көк тигірде турналар субалыс парчалар. Ирте часхыда прай ние поэзының тоғызын пілче че ала саасханнар ла ніндіг көрглеп аал аразын ибірчелер. Хустар уйа чазапчалар хайзы аңнар тізең іннерін асчалар паза харныларын тосхыраарға күн тооза чазы ибір чөрчелер.

3. Хығырынар. Союзтар паза союз сөстері чоохтагда ние киректелчелер?

1. Аның үстүнде хойыг ағастар өс парған, паза азах таа теңмеен арыг хар чаапча. (М. Кок.) 2. Хачан олар ибге кіргеннерінде, Арина Петровна иб іс-тін чахсаа көрглеен. 3. Чоо ізіг күннер турча, алай ба кинетін чүзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чіли урып-урып парыбысча. (Н. Дом.) 4. Аал ам даа уйғуда полған, че чуртас саңай тымылбаандыр. Пірде адай ярхылабысча, пірде петух тапси түсче. (С. Кар.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И.

Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.